

☛ Suomen *uskonpuhdistus* käännöslainana saksan sanasta *Glaubensreinigung*

TUOMO FONSEN

1 Johdanto

Luterilaisen reformaation katsotaan alkaneen 31. lokakuuta 1517, jolloin Luther perimätiedon mukaan naulasi Wittenbergin linnankirkon oveen 95 teesiään kirkon aneakauppaa vastaan. Reformaatiosta, jonka 500. merkkipäivää parhaillaan vietetään, on suomen kielessä perinteisesti käytetty nimitystä *uskonpuhdistus*. Tämä on poikkeuksellista, sillä useimmissa Euroopan kielissä siihen viitataan säännöllisesti latinan *reformatio*-sanasta peräisin olevilla ilmauksilla (esim. englannin *Reformation*, hollannin *reformatie* tai *hervorming*, latvian *reformācija*, ranskan *Réforme*, ruotsin *reformation*, saksan *Reformation*, tšekin *reformace* ja venäjän *реформация*; vrt. kuitenkin viron *reformatsioon* tai *usupuhastus*). Latinan *reformatio* on johdos verbistä *reformo*, joka puolestaan koostuu substantiivista *forma* ('muoto') tai oikeammin sen verbijohdoksesta *formo* ('muotoilla') ynnä siihen liitetystä prefiksistä *re-* ('uudelleen', 'takaisin'); prefiksin polyseemisyyden takia sana *reformatio* on sikäli kaksitulkintainen, että se voi asiayhteydestä riippuen merkitä joko 'uudelleen muotoilemista' (*formam aliam induco*) tai 'palauttamista takaisin entiseen muotoon' ([*formam*] *pristinam reddo*; ks. *Totius Latinitatis lexicon* s. v. *reformo*).

Parhaillaan vietettävän merkkipäivän yhteydessä on ekumeenisista syistä alettu välttää sanaa *uskonpuhdistus* siihen liitettyjen negatiivisten konnotaatioiden takia. Esimerkiksi Kirkkohallituksen ulkoasiain osaston ja Katolisen tiedotuskeskuksen yhdessä julkaisemassa *Vastakkainasettelusta yhteyteen* -kirjasessa (Karttunen & Tenhunen toim. 2017) käytetään lähes yksinomaan sanaa *reformaatio*. Lisäksi kahden *Turun Sanomien* julkaiseman artikkelin mukaan (4.7. 2015, 7. 7. 2015) luterilainen kirkko on ekumeenisten tavoitteiden edistämiseksi päättänyt kokonaan luopua termin *uskonpuhdistus* käytöstä reformaation 500. merkkipäivää virallisesti muisteltaessa. Kuitenkin suuri osa suomenkielisistä suomalaisista tuntenee luterilaisen reformaation edelleen ainoastaan koulussa opitulla nimityksellä *uskonpuhdistus*.

Sanojen *uskonpuhdistus* ja *reformaatio* välistä suhdetta on aikaisemmin tutkinut Mielikäinen (2014), joka esittelee laajasti sanan *uskonpuhdistus* ja sen kanssa kilpailneiden kotoperäisten synonyymien varhaisia esiintymiä 1800-luvun kirjasuomessa (ks. myös Holma 2008: 45). Mielikäinen toteaa muun muassa, etteivät eri uudissanat ole

suomessa ”täysin ainutlaatuisia luomuksia” (2014: 12), mutta ei puutu lähemmin niiden historiaan käännöslainoina. Niinpä häneltä jää huomiotta, että suomen kielen sana *uskonpuhdistus* voidaan monin perustein pitää käännöslainana saksan kielen sanasta *Glaubensreinigung*. Tosin modernista saksasta tämä sana on jo täysin kadonnut, mutta 1700-luvun loppupuolelta jonkin verran 1800-luvun jälkipuolelle asti se oli saksassa yleisesti tunnettu.

Aiemman tutkimuksen valossa tiedetään, että saksalla on suorasti ja epäsuorasti ollut vahva vaikutus suomen sanastoon. Tätä vaikutusta on tarkasteltu yleisellä tasolla (Korhonen 2000), historiallisesta näkökulmasta (Bentlin 2008; Keinistö 2005, 2006, 2007, 2008) sekä spesifimmin juridisen terminologian osalta (Fonsén 2011a, 2011b).¹ Sanaston karttuminen on luonnollisessa yhteydessä kulttuurin kehitykseen, joka Suomessa sai 1800-luvulla voimakkaita impulseja. Esimerkiksi Agathon Meurman viittaa tuolloiseen suomenkielisen sivistyksen nousuun tietosanakirjansa esipuheen alussa (Meurman 1883–1890):

Mitä enemmän suomenkielinen kirjallisuus leviää kaikille inhimillisen tietämisen ja sivistyksen aloille, sitä enemmän täytyy sen omaksensa ottaa uusia käsitteitä ja luoda niille sopivia nimiä, tahi lainata niitä valmiina vieraista kielistä.

Juuri tällaisia sanoja ovat yhtäältä *reformaatio*, joka on valmiina lainattu, ja toisaalta *uskonpuhdistus*, joka on nähtävästi luotu kotoperäisistä elementeistä saksan sanan *Glaubensreinigung* pohjalta. Tämän artikkelin on tarkoitus tutkia näiden sanojen esiintymishistorioita ja keskinäisiä suhteita. Tutkimukseni perustuu eri aineistolähteiden kriittiseen arvioon. Keskeisinä apuneuvoina toimivat suomen kielen osalta Kotimaisten kielten keskuksen (Kotus) ylläpitämät elektroniset vanhan kirjallisuuden ja varhaisnykysuomen korpuset (Kaino) sekä Kansalliskirjaston ylläpitämä elektroninen historiallinen sanomalehtikirjasto ja saksan kielen osalta muun muassa Jacob ja Wilhelm Grimmin (1874–1971) alulle panema saksan kielen sanakirja. Lisäksi pyrin osoittamaan, miksi juuri sanat *Glaubensreinigung* ja *uskonpuhdistus* vakiintuivat – toisin kuin useimmat muut niiden kanssa kilpailleet uudissanat.

Käsillä olevassa tutkimuksessa tarkastellaan aluksi aiheeseen kuuluvaa sanamuodostuksen teoriaa (luku 2). Tämän jälkeen esitellään sanan *uskonpuhdistus* esiintymiä suomessa (luku 3), sen kanssa kilpailleita kotoperäisiä ilmauksia (luku 4) sekä sanan *reformaatio* lainautumista suomeen (luku 5). Seuraavaksi käsitellään saksan sanan *Glaubensreinigung* historiaa (luku 6) sekä muita saksassa käytettyjä synonyymisiä ilmauksia sanalle *Reformation* (luku 7). Erityistä huomiota kiinnitetään niihin syihin, joiden takia juuri sana *Glaubensreinigung* onnistui vakiintumaan kielenkäyttöön (luku 8). Lopuksi esitetään lyhyt yhteenveto tutkimuksen tärkeimmistä havainnoista (luku 9).

1. Ks. suomen käännöslainoista yleisesti Hakulinen 1969.

2 Sanat *Glaubensreinigung* ja *uskonpuhdistus* sananmuodostuksen kannalta

Mitä yleisellä tasolla tulee käännöslainojen luokitteluun, ne voidaan jakaa seuraavalla tavalla neljään eri kategoriaan Werner Betzin perinteiseen termisysteemiin nojautuen (ks. Kostera 1996: 192):

- 1) *Lehnübersetzung* eli tarkka käännöslaina: lainattava sana käännetään suoraan kielestä toiseen.
- 2) *Lehnübertragung* eli osittainen käännöslaina: lainattava sana käännetään mukailen kielestä toiseen.
- 3) *Lehnschöpfung* eli lainaluomus: luodaan kokonaan uusi sana vieraskielisen sanan tilalle ilman formaalia vastaavuutta.
- 4) *Lehnbedeutung* eli merkityslaina: kielessä jo olemassa olevalle sanalle annetaan uusi merkitys vieraskielisen esikuvan mukaan.

Tällainen jaottelu ei kuitenkaan ole teoreettisesti täysin ongelmaton. Niinpä esimerkiksi Laine (2007: 87) esittää käännöslainojen muodostavan ”jatkumon”, jonka ”ääripäitä ovat täysin suorat, sanasta sanaan käännetyt nimitykset ja toisaalta hyvin tulkinnanvaraiset merkityslainat ja toisaalta vierassanoihin rinnastuvat osittaiset käännöslainat”. Kirjoittaja toteaa, että ”liukuvin on raja suorien ja vapaiden käännöslainojen välillä” ja siksi tulkitsevansa ”suoriksi käännöslainoiksi nimitykset, joiden osat vastaavat leksikaalisella tasolla toisiaan”, jolloin ”suoria käännöslainoja ovat esimerkiksi [myös?] yhdyssanat, joiden määriteosa on lainanantaja- ja lainaajakielessä eri sijamuodossa, tai nimitykset, jotka sanamuodostustavaltaan ovat kielissä erilaisia (yhdyssanoja tai sanaliittoja)” (mp.).

Silti suomen sanan *uskonpuhdistus* voidaan katsoa olevan tyypillinen esimerkki tarkasta käännöslainasta (*Lehnübersetzung*, ks. Kostera 1996: 192), sillä se on muodostettu kääntämällä saksan sana *Glaubensreinigung* suoraan saksasta suomeen. Niinpä suomen yhdyssana *uskonpuhdistus* vastaa saksan yhdyssanaa *Glaubensreinigung* tarkalleen määrite- ja perusosansa merkityksen suhteen (*Glaube* ’usko’ + *Reinigung* ’puhdistus’) ja jopa morfemaattisesti. Todettakoon tässä yhteydessä, että huomattava osa suomen kirjakielen yhdyssanoista on käännöslainoja (ks. Häkkinen 1994: 415) ja että käännöslainat ovat usein juuri yhdyssanoja (ks. Koivisto 2013: 210). Tarve käännöslainojen luomiseen syntyy tavallisesti, kun tekstejä vieraista kielistä käännettäessä ei omassa kielessä vielä ole vastineita uusille käsitteille (ks. tark. Pitkänen 2008: 111). Etenkin 1800-lukua voidaan pitää merkittävänä käännöslainojen muodostumisen aikakautena suomen kielessä (ks. Koivisto 2013: 210).

Teoreettiselta kannalta sananmuodosteen *Glaubensreinigung* voidaan ajatella syntyneen tiivistymisen eli kondensaation tuloksena, kun finiittinen toimintaa kuvaava lause *der Glaube wird gereinigt* tiivistyy aluksi sanaliitoksi *die Reinigung des Glaubens* ja siitä

edelleen teonnimeä ilmaisevaksi yhdyssanaksi *die Glaubensreinigung* (lauseiden muuttamisesta sananmuodosteiksi ks. Luukkainen 1992). Myös suomen *uskonpuhdistus* on vastaavanlainen yhdyssana, jonka määriteosa on genetiivissä ja jonka voidaan sananmuodostuksen teorian tasolla ajatella syntyneen sanaliiton *uskon puhdistus* tiivistyessä yhdyssanaksi *uskonpuhdistus*. On havaittavissa, että siirtymävaiheessa tällaisten yhdys sanojen keskellä esiintyy toisinaan yhdysmerkki (-); niinpä sanan varhaisten esiintymien joukosta on saksassa yleisesti tavattavissa kirjoitusasua *Glaubens-Reinigung* ja suomeksi joskus kirjoitusasua *uskon-puhdistus* aina siihen asti, kunnes käsite on tarpeeksi vakiintunut ja yhdysmerkki jää tarpeettomana pois käytöstä.

3 Sanan *uskonpuhdistus* ensiesiintymät suomessa

Sanan *uskonpuhdistus* synty on ajoitettavissa 1800-luvun puoliväliin. Sanan varhaisin todettavissa oleva esiintymä on peräisin 29. joulukuuta 1847 ilmestyneen *Suomettaren* 52. numeron lisälehdessä (nro 12 s. 2; ks. Rapola 1960: 72, 104).² Kyseinen lisälehti koostuu merkittävänä suomalaisuusmiehenä tunnetun Paavo Tikkanen laatimasta artikkelista ”Pitäjänkoulu Lajusissa³ Lihwinmaalla”, jossa hän huomauttaa seuraavaa:

Kolmasvuotisille pitkitetään viime mainittuun aineiden harjoitusta, mutta Katkesmus-selityksen lopetettua aletaan lukea Uskonnon (*Religions*) Historiata, erinomattain Uskonpuhdistus-Historiata, jonka alla merkitään erotus eri uskolaisten, erinomattain Wenäläis-Greekan ja Luther’in uskolaisten välillä.

Artikkelinsa alkupuolella Tikkanen mainitsee käyttävänsä kyseistä koulua koskevien tietojen lähteenä koulun opettajaa.⁴ Kun ottaa huomioon saksankielisen sivistyksen vahvan historiallisen vaikutuksen Baltian alueella, on helppo olettaa, että sana *uskonpuhdistus* palautuu käännöslainatymologiaan. Tästä syystä voidaan lisäksi esittää arvelu, että myös viron kielen sana *usupuhastus* on syntynyt käännöslainana saksan kielestä. On myös ajateltavissa, että viron sana *usupuhastus* on muodostunut riippumatta suomen sanasta *uskonpuhdistus* ja mahdollisesti jo ennen sitä.

Toinenkin esiintymä *uskonpuhdistus*-sanasta on löydettävissä *Suomettaresta*, tarkemmin sanoen 14. syyskuuta 1849 ilmestyneestä artikkelista, joka on otsikoitu ”Je-suitat” ja jossa todetaan kaikessa lyhydessään: ”Luther alkoi uskonpuhdistuksen 1517” (s. 1). Lehteä toimittivat tuolloin yhdessä Fredrik Polén ja A[braham?] Nylander. Polénilta on peräisin myös kaikkien aikojen ensimmäinen suomenkielinen väitöskirja *Joh-*

2. Kiitän Kotuksen erityisasiantuntijaa Petri Lauermaa *uskonpuhdistus*-sanan ensiesiintymän paikan selvittämisestä Rapolan 1800-lipuston merkinnän perusteella. Digitaalinen varhaisnykysuomen korpus ei sisällä kyseessä olevaa *Suomettaren* lisälehteä, joten sen avulla Rapolan mainitsemän ensiesiintymätiedon todentaminen ei ollut mahdollista.

3. *Laiuse*, saksaksi *Lais*, on Jögevan kunnassa Jögevamaan maakunnassa Itä-Virossa sijaitseva kylä, johon oli perustettu kansakoulu jo vuonna 1822.

4. ”Otamme tähän lyhykäisen kertoomuksen Lajusin pitäjän (Saksaksi: *das Kirchspiel Lais*) Rahwaankoulusta, annettu saman koulun opettajalta. Tätä koulua kiitetään nykyään paraimmaksi koko Lihwinmaalla, ja on senki wuoksi tunnettawa.”

danto Suomen kirjallishistoriaan, jossa hän käyttää sanaa *uskonpuhdistus* useita kertoja (1858: 30, 49, 50, 70, 76); väittelijä toteaa muun muassa, että ”uskonpuhdistuksen hedelmällisin vaikutus Suomessa oli ensivuosisatana kieltämättä kirjallinen” (mts. 49). Maisteri Polénin väitöstyön ohjaaja oli itse Elias Lönnrot, ja siten voisi olettaa tämän käyttäneen säännöllisesti sanaa *uskonpuhdistus* tai ehkä olleen jopa sen keksijäkin. Lönnrotilla se ei näytä kuitenkaan esiintyvän tässä muodossa lainkaan, sillä suomalais-ruotsalaisessa sanakirjassansakin hän turvautuu ilmaukseen *uskon-opin puhdistus* (Lönnrot 1880 s. v. *uskon-oppi*). Polénia, joka oli sekä innokas suomalaisuus-aatteen edistäjä että tieteen kansantajuistaja, voidaan siis pitää melko varmasti sanan *uskonpuhdistus* vakiinnuttajana.

Suomen kielen sanan *uskonpuhdistus*, kuten myös viron kielen sanan *usupuhastus*, käännöslaina-alkuperää voidaan pitää hyvin todennäköisenä. Myönnettäköön tosin, että Paavo Tikkanen oletettavasti laatimasta kaksiosaisesta Suomen maantieteen katsauksesta ovat tavattavissa ilmaukset ”Luteerukselta puhdistettu Evankeljumillinen usko” (Tikkanen 1846–1847: I, 139) ja ”Lutherilta puhdistetun Uskon saarnaaminen” (mts. II, 111) sekä lisäksi hänen tilastoteoksestaan ilmaus ”Luteerilta puhdistettu Evankeljumillinen usko” (Tikkanen 1848: 44). Koska siis näissä agenttirakenteisissa syntagmaissa sekä substantiivi *usko* että verbi *puhdistaa* ovat käsillä, voidaan yhdysosan *uskonpuhdistus* teoreettisesti ajatella muodostuneen niistä kondensaation (ks. lukua 2) kautta. Kuitenkin on käytännössä epätodennäköistä, että sana *uskonpuhdistus* olisi syntynyt tällä tavoin spontaanisti suomen kielen sisällä, vaan ennemmin sen voidaan olettaa saaneen alkunsa ulkoisesta vaikutuksesta eli sanatarkkana käännöksenä saksasta suomeen. Sitä paitsi myös mainitut syntagmat voivat hyvin olla itsessäänkin saksankielisen esikuvan mukaan muodostettuja, sillä ne saattavat palautua ilmaisuun *der von Luther gereinigte evangelische Glaube*.

Saksalaisen kirjallisuuden laaja reseptio Suomessa tuona aikana loi ylipäätään suotuisat ja luonnolliset edellytykset saksalaisvaikutuksen leviämiseen suomen kirjakielen (ks. Prinz & Korhonen toim. 2011). Tätä taustaa vasten tarkastellen on yllättävää, ettei saksan kieleen pohjautuvien käännöslainojen asema suomen kielessä näytä nykytutkimuksessa saavuttaneen enempää huomiota. Esimerkiksi Koivisto (2013: 210) mainitsee kyllä, että ”käännöslainoja on syntynyt suomeen ensin etenkin ruotsin kielen vaikutuksesta, nyttemmin englannin”, mutta jättää saksan kielen vaille mainintaa, vaikka sen merkitys varsinkin Pohjois-Eurooppaan syvästi vaikuttaneena sivistyskielenä on kiistaton. Siksi onkin kuvaavaa, että kaikille sanoille, jotka kirjoittaja samassa yhteydessä esittelee esimerkkeinä ruotsalaisperäisistä käännöslainoista suomessa (mp.), on helposti osoitettavissa välitön saksankielinen esikuva: *tasapaino* (*jäm[n]vikt*) ← *Gleichgewicht*, *käyttäytyä* (*[upp]föra sig*) ← *sich aufführen*, *tavallinen* (*vanlig*) ← *gewöhnlich*, *jalokivi* (*ädelsten*) ← *Edelstein*, *uraauurtava* (*banbrytande*) ← *bahnbrechend*. Ruotsi ja suomi ovat siis molemmat saajakielen asemassa suhteessa saksaan.

1800-luvun puolivälin jälkeen sana *uskonpuhdistus* näyttää alkaneen yleistyä vähitellen suomenkielisen sivistyneistön keskuudessa, mistä todistaa sanan ilmestyminen sanakirjoihin (ks. lukua 4). Sanan yleistymisestä kertoo myös se, että Julius Krohn käyttää sitä jo täysin vakiintuneesti väitöskirjassaan *Suomenkielinen runolli-*

suus Ruotsinvallan aikana (1862: 14, 21, 112, 147), jossa hän huomauttaa muun muassa, että ”uskonpuhdistus ynnä sen jäljissä, niinkuin shakali jalopeuran perässä, seuraava kirkon aarretten ryöstö masenti kirkonkin ylimysten voiman” (Krohn 1862: 14). Yleisempään tietoisuuteen sana *uskonpuhdistus* lienee tullut 1800-luvun-lopussa Agathon Meurmanin kansantajuisen hakuteoksen *Sanakirja yleiseen sivistykseen kuuluvia tietoja varten* (1883–1890) kautta, jossa se esiintyy tiheään.

4 Sanan *uskonpuhdistus* kanssa kilpailleet kotoperäiset ilmaukset

Suomen kielen sanaston vakiintumista 1800-luvulla leimaa epäsäännöllisyys, sillä vakiintuneetkin sanat saattoivat hävitä, kun uudet, paremmin tarkoitukseen sopivat sanat korvasivat ne (Laine 2007: 81). Tämä koskee myös suomenkielisiä luterilaisen reformaation viittaavia ilmaisuja. Sanaa *uskonpuhdistus* ovat suomen kielessä hieinan edeltäneet ilmaukset *opinparantaminen* ja *uskon parantaminen*, jotka löytyvät Johan Fredrik Cajanin historiateoksesta *Suomen historia koetteeksi kerrottu lyhykäisessä järjestyksessä* (1839: XVI, XXXI, 211; 130), sekä *uskon-opin parannus*, joka esiintyy vuoden 1845 virsikirjaan liitetyssä historiakatsauksessa *Ajan-Tieto* (s. 26). Lisäksi löytyy tilapäisluonteinen ilmaus *opin puhdistus* tuntemattoman kirjoittajan Agricola-biografiasta, jossa todetaan, että ”tästä nähden tulivat Suomalaiset 24 vuotta jälkeemmin Saksalaisia, joiden seassa opin puhdistus alkoi, osallisiksi puhtaasta Jumalan Sanasta” (anon. 1847: 16). Nämä ilmaukset eivät kuitenkaan jääneet pysyvästi käyttöön (ks. myös Mielikäinen 2014: 12).

Aluksi sanan *uskonpuhdistus* kanssa kilpaili edellä mainittu Lönnrotiltakin löytyvä pidempi ilmaus *uskon-opin puhdistus*, jonka voidaan Kosteran (1996: 192) terminologian mukaan sanoa olevan osittainen käännöslaina saksan sanasta *Glaubensreinigung* ja joka nähtävästi on tavattavissa ensimmäisen kerran David Europaeuksen ruotsalais-suomalaisesta sanakirjasta (1853 s. v. *reformation*). On huomionarvoista, että myös sana *uskonoppi* on todennäköinen käännöslaina saksasta, sillä se palautuu sanaan *Glaubenslehre*, jonka varhaisimmat esiintymät saksassa ovat todettavissa jo 1600-luvulta (ks. Grimm s. v. *Glaubenslehre*). Saksankielisen sanan *Glaubensreinigung* yleinen esiintyminen saksalaisessa kirjallisuudessa (ks. lukua 6), kuten myös kielen ekonomia, vaikuttivat epäilemättä siihen, että iskevämpi ilmaus *uskonpuhdistus* syrjäytti vähitellen ilmauksen *uskon-opin puhdistus*. Tämä näkyy 1800-luvun jälkipuolen kaksikielisissä sanakirjoissa annettujen vieraskielisten hakusanojen suomenkielisistä merkitysvastineista. Niinpä Ferdinand Ahlmanin ruotsalais-suomalaisen sanakirjan ensimmäinen painos ehdottaa vielä lemman *reformation* suomenkielisiksi merkitysvastineiksi ilmauksia ’uskonnon l. uskon-opin puhdistus’ (1865 s. v. *reformation*). Teoksen toinenkin painos tarjoaa merkitysvastineina ilmauksen ’uskon-puhdistus’ ohella ilmauksia ’uskon-ojennus’ ja ’uskonnon l. uskon-opin puhdistus l. parannus’ (Ahlman 1872 s. v. *reformation*). Kuitenkin saman tekijän kaksi vuotta myöhemmin julkaisema ruotsalais-suomalais-ruotsalainen sanakirja tuntee enää merkitysvastineen ’uskonpuhdistus’ (Ahlman 1874 s. v. *reformation*). Täten on mahdollista olettaa sanan pitkälti juurtuneen suomen kirjakieleen tuohon mennessä. Näin ollen voidaan myös epäillä,

ettei Lönnotin sanakirja (1880) ollut tältä osin ilmestyessään enää täysin ajantasainen, kun se tukeutui yhä pelkästään Europaeuksen (1853) käyttämään kankeahkoon osittaiseen käännöslainaan *uskon-opin puhdistus*.

Bernhard Fredrik Godenhjelmin saksalais-suomalainen sanakirja, joka oli laatuaan ensimmäinen, antaa lemmän *Reformation* suomenkielisenä merkitysvastineina 'parannus, puhdistus, ojennus (erittäinkin:) uskon- l. opinpuhdistus' (1873 s. v. *Reformation*). Sitä vastoin Godenhjelmiltä niin ikään löytyvät alemmat [*Glaubens*]reinigung ja [*Glaubens*]verbesserung saavat kumpikin ainoastaan merkitysvastineen 'uskonpuhdistus' (1873 s. v. *Glaubens-*), mikä myös osaltaan todistaa suomenkielisen käännöslainan vakiintumisesta. Saksassa sana *Glaubensverbesserung* ('uskonparannus') kilpaili vanhastaan sanan *Glaubensreinigung* kanssa kotoperäisenä vastineena lainasanalle *Reformation* (ks. lukua 7); siihen nähtävästi palautuu edellä mainittu Cajanin käyttämä ilmaus *uskon parantaminen* kuten myös ruotsin sana *trosförbättring* (ks. lukua 4).

5 Sitaattilainan *reformation* ja lainasanan *reformat(s)ioni* esiintymät suomessa

Ruotsin kielen sana *reformation* on vanhassa kirjasuomessa tavattavissa muutamista 1600- ja 1700-luvun virallisjulkaisuista sitaattilainan asemassa. Varhaisin niistä lienee 25. kesäkuuta 1655 annettu kuninkaallinen asetus *Meidän Christellisen Opin oikiast hariotuxest ia Conservationist*, jossa todetaan, että ruotsin kuninkaasivat ovat "cochta alusa Reformationin wastian ottanet ia tunnustanet itzens siehen mwttettoman Ausburgin Confessionin" (Asetus 1655: A2a). Toinen varhainen lähde ruotsin sanan *reformation* sitaattilainaksi Suomesta on 8. toukokuuta 1732 annettu *Cuulutus yhteisestä Collectasta nijlle Saltzburgista nykyisehen aicahan ulosajetuille köyhille alammaisille Ewangeliumin uscosta* (ks. Jussila 1998: 220, 340). Lisäksi 1700-luvun lopulla sana *reformation* esiintyy sitaattilainana 24. joulukuuta 1781 annetussa julistuksessa *Muutameista asianhaaroista, jotka koskewat sitä Religionin eli Jumalan palweluxen Wapautta* (Julistus 1781: A4b). On helposti pääteltävissä, ettei sana *reformation* vakiintunut vanhaan kirjasuomeen, vaan jäi ruotsista sellaisenaan lainatuksi sanaharvinaisuudeksi.

Edes 1800-luvun varhaisnykysuomeen lainasana *reformationi* tai *reformatsioni* ei näytä juurtuneen, vaikka sille on todettavissa hajanaisia esiintymiä. Ensimmäisen kerran se lienee tavattavissa Elias Lönnotin kirjoittamasta kirjeestä, jossa mainitaan "Runo Reformatsioni Juhlavietteestä" (Lönnot 1836 [Majamaa toim. 1990: 136]). Toinen varhainen 1800-luvun esiintymä löytyy 1600-luvun englantilaispastorin Thomas Wilcoxin teoksen *A choice drop of honey from the rock Christ* anonyymistä suomenoksesta *Kallihit hunajan-pisarat kalliosta Kristuksesta*, jossa eräässä kohdassa viitataan aikaan "ennen Reformationia, (eli sitä Lutheruksen kautta tapahtunutta taivaallisen Opin selitystä Paavin villityksestä)" (anon. 1839: 27). Lisäksi 4. helmikuuta 1848 ilmestynyt *Suometar* (s. 1) mainitsee, että "Luther vaati opetusta ja valistusta, samote kuin koko Reformationi" ja että "Reformation [sic] se oli, joka särki hengellisten ammattikuntain sulut ja selitti, että valistus on koko ihmiskunnan ja kaikkien ihmis-

ten omaisuus”. Myös edellä mainittu Meurmanin *Sanakirja* (1883–1890), joka siis edustaa 1800-luvun jälkipuolta, viljelee sanaa *reformationi* sanan *uskonpuhdistus* rinnalla. Silti on selvää, ettei lainasana *reformat(s)ioni* ennättänyt vakiintua suomen kieleen käännöslainan *uskonpuhdistus* yleistyessä nopeasti 1800-luvun jälkipuolella. Lisäksi voidaan todeta, että moderni sana *reformaatio* on tässä kirjoitusasussa tullut käyttöön vasta 1900-luvulla (ks. esim. *Nykysuomen sanakirja* s. v. *reformaatio*).

Mahdollinen syy siihen, ettei raakalaina *reformat(s)ioni* kyennyt vakiintumaan suomen kieleen, on 1800-luvun jälkipuolella vallinnut kielipurismi. Puristinen, kansanvalistuksellinen eetos näkyy erityisen selvänä myös Polénilla, joka näyttää rinnastavan ajatuksen kansankielten puhdistamisesta haitallisena pitämästään vieraasta sanasto-vaikutuksesta ’uskon puhdistamiseen’. Hän näet huomauttaa muun muassa seuraavaa edellä mainitussa *Johdanto Suomen kirjallishistoriaan* -teoksessaan (Polén 1858: 3–4):

Oppisanat kun niissä [vieraissa kielissä] ovat nykyisempään aikaan asti olleet perijuureltansa suurimmaksi osaksi latinaa ja kreikkaa, ymmärretään siitä, mikä kielien sotku sen seurauksena on ollut – –. Se pimeä ja saita aika on ohitse, jolloin tieteitä pidettiin salassa, jolloin ne ainoasti muutamain valittuin mielen virvoitukseksi ja kunnian loisteeeksi paistoiivat luostarein ja oppisalein kaitaisten seinäin sisällä – –. Osaksi siitä syystä ja osaksi paremmasta kansallisuuden tunnosta on niiltä [tieteiltä] ruvettu riisumaan sitä raskasta haarniskaa, jonka peiton alta ainoasti oppineet ovat osanneet silmällä niiden salaisia sisuksia. Suomen kielellä ei semmoista muukalaiskielten lainoilla parsittua huntua ole, ja Jumala varjelkoon sitä milloinkaan valmistumasta.

Hän jatkaa edelleen (mts. 5):

Uskonpuhdistuksen kautta voitolle päässyt ajatuksen vapaus – tämä ihmisen kalliin omaisuus – antoi tieteille toisen juoksun, jota oppineet seurasivat niinkuin valon sotalippua parempaan aikaan.

Vaikka 1800-luvun kielipuristisessa ilmapiirissä myös kääntämällä lainaamista pyrittiin usein tarkoituksella välttämään, käännöslainat saivat kuitenkin helpommin hyväksynnän kuin raakalainat ja saattoivat toisinaan vakiintua sanastoon ikään kuin huomaamatta; täten ne tekivät lainavaikutuksen näkymättömäksi (ks. Pitkänen-Heikkilä 2013: 82). Siksi käännöslainalla, kuten *uskonpuhdistus*, voidaan ajatella jo lähtökohtaisesti olleen parempi vakiintumisen mahdollisuus kuin leksikaalisella lainalla *reformat(s)ioni*. Sen vuoksi on myös ymmärrettävää, että *uskonpuhdistus*-termin käännöslaina-alkuperä on tähän asti jäänyt tutkimuksessa huomaamatta.

6 Saksan sana *Glaubensreinigung*

Varhaisimmat todettavissa olevat esiintymät saksan sanalle *Glaubensreinigung* edeltävät suomen sanan *uskonpuhdistus* ensiesiintymiä noin vuosisadan verran, toisin sa-

noen ne ovat peräisin 1700-luvun puolivälistä. Täten alkuperäisen saksalaisen ilmauksen *Glaubensreinigung* voidaan sanoa olevan valistusajan keksintö ja liittyvän tuon ajan kielikulttuurisiin ihanteisiin. Saksankielisen kirjallisen sivistyksen noustessa ja leksi-kaalisten vaatimusten sitä myöten kasvaessa saksan tahdottiin osoittaa olevan sananmuodostuksellisesti hedelmällinen kieli, jolla on mahdollista helposti nimetä eri käsitteitä. On huomionarvoista, että Saksassa sananmuodostuksen tutkimisella ja soveltamisella oli tuolloin jo merkittävä traditio, jonka oli aloittanut saksan kieliopin isäksi kutsuttu Justus Georg Schottelius (1612–1676) kieliopillisella ja -poliittisella toiminnallaan (ks. Fonsén 2006).⁵

Saksan sanan *Glaubensreinigung* varhaisimman esiintymän lähteenä Grimmin sanakirjassa (s. v. *Glaubensreinigung*) mainitaan Johann Christoph Gottschedin (1700–1766) toimittama antiikin kreikkalaisen satiirikon Lukianos Samosatalaisen kirjoitusten saksannos vuodelta 1745. Siihen laatimassaan esipuheessa Gottsched (1745) toteaa seuraavaa:

Ja, da sowohl die Zahl der Universitäten und Gymnasien, als der Trivialschulen sich in zweyhundert Jahren merklich vermehret hat; da es überall von Gelehrten wimmelt, an welchen um die Zeit der Glaubensreinigung so ein großer Mangel war: so erhellet ja, daß sich die Zahl der Liebhaber alter Sprachen nicht gemindert habe.

Gottsched oli kriitikko, kirjailija ja grammatikko, jolla aikanaan oli ratkaiseva merkitys saksan yleisvaltakunnallisen kirjakielen (*Hochdeutsch*) vakiintumiseen, koska hänen ansiostaan Lutherin käyttämä kielellinen normisto levisi myös Etelä-Saksan katolisille alueille. Edellä olevassa sitaatissa hän vertaa oman aikansa oppineitten suurta määrää reformaatioajan niukkuuteen ja huomauttaa siksi myös antiikin kielille löytyvän yhä harrastajia huolimatta kansankielisen sivistyksen noususta.

Merkittävin 1700-luvun saksalainen tietosanakirja, Johann Heinrich Zedlerin *Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, ei vielä tunne hakusanaa *Glaubensreinigung*, mutta verbi *reinigen* (’puhdistaa’) esiintyy kyllä käsitteen määrittelyssä heti luterilaista reformaatiota koskevan artikkelin alussa (1732–1754 s. v. *Reformation*):

Reformation, wird schlechthin (κατ’ ἐξοχήν) diejenige heilsame Handlung des see-ligen D. Martin Luthers genennet, da er, durch göttlichen Antrieb und Beystand, die Christliche Religion von einigen überhandgenommenen Irrthümern und Mißbräuchen gereiniget.

Zedler määrittelee käsitteen *Reformation* varsinaisesti tarkoittavan ’Lutherin toimittamaa kristinuskon puhdistusta eräistä vallalle päässeistä virheistä ja väärinkäytöksistä’. Kuten näemme, tässä *reinigen*-verbin objektina on substantiivi *Religion* (’uskonto’), ja siten olisi teoriassa ollut mahdollista yhdyssanan **Religionsreinigung*

5. Schottelius oli ylipäätään varhaisin grammatikko, joka käsitteli sananmuodostusta laajasti ja itsenäisesti. Hän muun muassa erotti ensimmäisenä systemaattisesti johtimet (*Hauptendungen*) taivutus-pääteistä (*zufällige Endungen*) ja totesi yhdyssanojen koostuvan perusosasta (*Grundwort*) ja määriteosasta (*Beifügung*). Lisäksi hän kartoitti saksan kantasanoja ja historiallisia sananmuodosteita, varsinkin juridisia, ja loi myös itse useita uudissanvoja.

(’uskonnonpuhdistus’) muodostuminen kondensaation seurauksena, mutta tällaista sananmuodostetta ei saksassa näytä lainkaan syntyneen. Semantiikan kannalta on kuitenkin huomattava, että saksan sanat *Glaube* ja *Religion* ovat merkitykseltään osin synonyymisiä ja voivat siten olla tietyissä yhteyksissä keskenään vaihtoehtoisia. Tämä pätee myös vastaaviin suomen sanoihin *usko* ja *uskonto*, mistä syystä suomessa esimerkiksi käytetään nimitystä *kristinusko* puhuttaessa kristittyjen uskonnosta (ks. Mielikäinen 2014: 11).

1700-luvun jälkipuolella lemma *Glaubensreinigung* löytyy Johann Christoph Adelungin saksan kielen sanakirjasta, joka aikanaan oli merkittävin laatuaan. Siinä se saa seuraavan selityksen (1774–1786 s. v. *Glaubensreinigung*):

Die Glaubensreinigung, plur. die -en, ein in der evangelischen Kirche üblicher Ausdruck, die Wiederherstellung der Reinigkeit der Glaubenslehren, die Reformation, zu bezeichnen, mit einem etwas unbequemern Ausdrücke, die Glaubensverbesserung; besonders diejenige, welche im 16ten Jahrh. von Luthern und seinen Gehülfen bewerkstelliget wurde, welche daher auch wohl Glaubensreiniger, und auf eine unbequemere Art, Glaubensverbesserer genannt werden.

Adelungin sanaselitys on monella tavalla valaiseva: Ensinnäkin hän toteaa, että sana *Glaubensreinigung* on yleisesti käytössä evankelisen kirkon piirissä.⁶ Toiseksi hän määrittelee sanan merkitsevän ’uskonopin puhtauden palauttamista’ ja olevan siten synonyymi lainasanalle *Reformation*. Kolmanneksi hän rajaa sanan *Glaubensreinigung* koskemaan ennen muuta luterilaista reformaatiota; myös suomen sana *uskonpuhdistus* on tällä tavalla semanttisesti spesifinen ja eroaa siksi lainasanasta *reformaatio*, jolla voidaan periaatteessa ymmärtää mitä tahansa uudistamistyötä (ks. Mielikäinen 2014: 13). Lisäksi Adelung mainitsee kilpailevan sanan *Glaubensverbesserung* (’uskonparannus’), jonka hän katsoo kuitenkin olevan kömpelömpi ilmaus, joskaan ei selitä sanakritiikkinsä syytä. Huomionarvoista on niin ikään, että Adelung antaa tässä yhteydessä myös tekijännimet *Glaubensreiniger* (’uskonpuhdistaja’) ja *Glaubensverbesserer* (’uskonparantaja’) Lutheria ja muita 1500-luvun reformaattoreita merkitsevänä ilmauksina; näistä hän pitää viimeksi mainittua jälleen kömpelömpänä vaihtoehtona.

1800-luvun alkupuolella sana *G[laubens]reinigung* on tavattavissa alemmmana Theodor Heinsiuksen laajalle yleisölle suuntaamasta sanakirjasta, jossa se saa määritelmän ’die Reinigung des Kirchenglaubens (die Glaubensverbesserung, Reformation)’ (1819 s. v. *Glaube*-). Kuten näemme, sanaselityksessään Heinsius purkaa käsitettä ilmaisevan teonnimiyhdyssanan takaisin sanaliitoksi; lisäksi hän nimeää sille kaksi synonyymia – samat, jotka myös Adelung mainitsee. Heinsiukselta löytyy lisäksi tekijännimi *G[laubens]reiniger*, jolle hän antaa määritelmän ’der einen Kirchenglauben vom Unwahren, Unwesentlichen &c. zu reinigen sucht (der Glaubensverbesserer, Reformator)’ (mp.). Tässä hän taas palauttaa yhdyssanan aina finiittilauseen muotoon. Heinsius nimeää omina alemmoina myös sanat *G[laubens]verbesserung* ja *G[laubens]ver-*

6. Adelung oli, kuten myös Gottsched ja Zedler, tunnustukselliselta taustaltaan evankelisluterilainen.

besserer (mp.), mutta kehottaa kummankin kohdalla katsomaan edellä mainittuja alallemmoja *G[laubens]reinigung* ja *G[laubens]reiner*, joille hän kuten Adelungkin näin ollen antaa etusijan.

Haku saksalaisesta Gemeinsamer Verbundkatalog (GVK) -kirjastotietokannasta kertoo, että sana *Glaubensreinigung* tai *Glaubens-Reinigung* esiintyy useiden Saksassa ilmestyneiden kirjoitusten otsikoissa 1700-luvun loppupuolella ja 1800-luvun alkupuolella. Näitä ovat muun muassa hampurilaisen pastorin Heinrich Jobst Franckin *Versuch einer Nachricht von den sämmtlichen gottesdienstlichen Lehrern des Ammts Bergedorff seit der Glaubens-Reinigung* (Franck 1750), kieliläisen professorin, juristin ja historioitsijan Wilhelm Ernst Christianin *Geschichte der Glaubensreinigung in Deutschland und in den Herzogthümern Schleswig und Hollstein* (Christiani 1773) ja bremeniläisen teologin Johann David Nicolain *Vier Predigten bey der Secularfeyer der Glaubensreinigung und eine Rede über den Sieg bey Leipzig* (Nicolai 1817). Viimeksi mainitun kirjoituksen lisäksi ilmestyi luterilaisen reformaation 300. merkkipuotena myös pastori Heinrich Wilhelm Rotermundin teos *Geschichte der Glaubensreinigung in Teutschland durch Doctor Martin Luther und seine Gehülffen, für die Jugend und Ungelehrte*, joka, kuten otsikosta voidaan päätellä, on luonteeltaan kansantajuinen kuvaus luterilaisesta reformaatiosta (Rotermund 1817). Nämä esiintymät tukevat Adelungin havaintoa siitä, että sana *Glaubensreinigung* oli vakiintuneessa käytössä evankelisen kirkon keskuudessa (ks. edellä).

Nähtävästi sana *Glaubensreinigung* oli saksan kielessä yleisesti tunnettu vielä jonkin aikaa 1800-luvun puolivälin jälkeenkin. Nimittäin Ferdinand Scholl antaa sen kansantajuudessa ortografisessa sanakirjassaan merkityksessä 'Reformation' (Scholl 1861 s. v. *Glaubens*-). Myös Daniel Sandersin (1859–1865) historiallisesti merkittävä sanakirja mainitsee sen samassa merkityksessä (s. v. *Reinigung*), joskin hakusana *Reformation* saa Sandersilla sikäli etusijan, että hän antaa pelkästään sen kohdalla käsitteenmäärittelyn, joka kuuluu "bes[onders] von der durch Luther bewirkten Umgestaltung der christl[ichen] Kirche" (mts. s. v. *Reformation*).⁷ Kuitenkin 1800-luvun lopun saksalaisista sanakirjoista hakusana *Glaubensreinigung* näyttää kokonaan kadonneen. Tästä on pääteltävissä, että saksassa 1800-luvun jälkipuolella lainasana *Reformation* syrjäytti vähitellen kotoperäisen sanan *Glaubensreinigung*; kehitys saksan kielessä oli siis päinvastainen kuin suomen kielessä. Lisäksi saksan ja suomen sanastohistoriat eroavat myös siinä, että saksassa lainasana *Reformation* tai kansanomaisesti *Reformatz* oli vanhastaan vakiintuneesti käytetty, sillä se tunnettiin jo 1400-luvulla erilaisissa sekä kirkollisissa että maallisissa merkityksissä (ks. Grimm 1854–1971 s. v. *Reformation*). Niinpä se löytyy omana lemmänä esimerkiksi myös Adelungilta, joka käsitteen määrittelyssään näyttää osittain tukeutuvan Zedleriin: "Am üblichsten ist dieses Wort von der durch Luthern und seine Gehülffen geschehenen Abstellung der in die Kirche und den Lehrbegriff eingerissenen Mißbräuche und Irrthümer" (Adelung 1777 s. v. *Refor*

7. Sandersin sanakirja (1859–1865) on tässä yhteydessä myös siksi merkityksellinen, että leksikografina Sanders pyrki huomioimaan ajanmukaisen kielenkäytön ja ottamaan laajasti mukaan eri alojen erikoissanastoa; Grimmin sanakirjaprojektia hän kritisoi näihin asioihin liittyvistä puutteista (ks. tark. Kramer 2010: 181–185).

mation). Näin ollen saksassa lainasanana *Reformation* ei voida missään vaiheessa katsoa olleen vaarassa syrjäytyä, vaikka kotoperäinen sana *Glaubensreinigung* kilpaili sen kanssa runsaan vuosisadan ajan.

Nykysaksassa sana *Glaubensreinigung* on jäänyt täysin pois käytöstä sanan *Reformation* korvattua sen. Institut für Deutsche Sprache (IDS) -tutkimuslaitoksen ylläpitämästä Deutsche Referenzkorpuksesta (DeReKo) eli niin sanotusta Mannheimin korpuksesta, joka kattaa ajanjakson 1900-luvun puolivälistä nykypäivään, ei löydysille yhtään esiintymää. Liioin Saksassa 1900-luvulla ilmestyneet hakuteokset (sanakirjat, tietosanakirjat, teologiset erikoishakemistot) eivät näytä sitä enää tuntevan. Yksittäinen myöhäinen esiintymä tosin löytyy Berliinin-Brandenburgin tiedeakatemian Das digitale Wörterbuch der deutschen Sprache (DWDS) -korpuksen avulla Hermann Stehrin *Der Heiligenhof* -romaanin kohdasta ”Von oben her drückten immer dringendere Verfügungen auf ihn [den Pfarrer Ardel], die Glaubensreinigung mit allen Mitteln zu betreiben” (1918: 329), mutta siinä sana ei viittaa nimenomaisesti luterilaiseen reformaatioon.

Silti lemma *Glaubensreinigung* esiintyy vielä 1900-luvullakin Suomessa ja Ruotsissa painetuissa saksan sanakirjoissa. Niinpä Bernhard Fredrik Godenhjelmin saksalais-suomalaisen sanakirjan toinen painos antaa yhä sanan *Glaubensreinigung* merkityksessä ’uskonpuhdistus’ (1906–1916 s. v. *Glauben*), ja samoin tekee myös Adolf Wilhelm Rankan ja Walter Olof Strengin saksalais-suomalainen sanakirja (1931 s. v. *Glaube*). Lemma *Glaubensreinigung* löytyy myös Auerbachin, Holmbergin ja Reutercronan saksalais-ruotsalaisesta sanakirjasta (1932 s. v. *Glaubens-*), jossa se saa ruotsinkielisiksi merkitysvastineikseen paitsi ’reformation’ myös ’trosförbättring’, jota edes *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB) ei tunne, mutta joka löytyy kylläkin varhaisemmasta Carl Heinrichin ruotsalais-saksalaisesta sanakirjasta merkityksessä ’Glaubensreinigung’ ja ’Glaubensverbesserung’ (1828 s. v. *trosförbättring*). Vielä 1960-luvulla Lauri Hirvensalo mainitsee saksalais-suomalaisessa sanakirjassaan ’uskonpuhdistajaa’ merkitsevän tekijännimen *Glaubensreiniger* (1963 s. v. *Glaubens-*), jolle hän antaa myös lisämerkitykset ’puhtaudenintoilija’ ja ’puritaani’; nämä hän näyttää poimineen edellä mainitusta Auerbachin, Holmbergin ja Reutercronan sanakirjasta, joka antaa tekijännimen *Glaubensreiniger* ensisijaisiksi ruotsinkielisiksi vastineiksi ’trosförbättrare’ ja ’reformator’ ja toissijaisiksi vastineiksi ’renlevnadsivrare’ ja ’puritan’ (1932 s. v. *Glaubens-*).

7 Sanan *Glaubensreinigung* kanssa kilpailleet kotoperäiset ilmaukset

Sana *Glaubensreinigung* ei ollut suinkaan saksassa ainoa *Reformation*-sanana kotoperäinen vastine, vaan sen kanssa kilpailivat vanhastaan eräät muutkin yhdyssanat. Näihin kuuluu ennen muuta sana *Glaubensverbesserung* (’uskonparannus’), joka, kuten edellä näimme, esiintyy säännöllisesti vanhoissa sanakirjoissa. Haku saksalaisista kirjastotietokannoista osoittaa, että sille on löydettävissä runsaasti esiintymiä myös 1700-luvulla ilmestyneiden teosten otsikoista. Niiden perusteella sana *Glaubensverbesserung* näyttää olleen etupäässä reformoidun kirkon suosima. Varhaisin teoksesta on peräisin jo 1700-luvun alusta, nimittäin tuntemattoman tekijän Zürichissä

irtoarkille painattama Zwinglin reformaation 200-vuotisjuhlaruno *Das zweyte Jubel-Jahr, oder, Wieder-Gedächtnuss der durch den seligen Herrn Ulrich Zwingli angefangen und glücklich vollführten Glaubens-Verbesserung anno MDXIX* (anon. 1719). Näin ollen sana *Glaubensverbesserung* on jopa vanhempi kuin sana *Glaubensreinigung*.

Lisäksi sanan *Glaubensreinigung* kanssa kilpailivat Grimmin sanakirjan tuntemat kotoperäiset synonyymit *Glaubensneuerung* ('uskonuudistus') ja *Kirchenverbesserung* ('kirkonparannus'). Näiden lisäksi on löydettävissä myös synonyymi *Kirchenreinigung* ('kirkonpuhdistus') altdorfilaisen kirjallisuushistorian professorin Georg Andreas Willin teoksen otsikossa *Beyträge zur Fränkischen Kirchen-Historie in einer Geschichte der Widertäufer, welche um die Zeit der gesegneten Kirchenreinigung, Frankenland und besonders die Stadt Nürnberg beunruhiget haben* (Will 1770). Nämä uudissanat näyttävät kuitenkin jääneen pelkiksi tilapäismuodosteiksi.

8 Sanan *Glaubensreinigung* vakiintumiseen vaikuttaneet syyt

Voidaan olettaa, että sana *Glaubensreinigung* vakiintui tietyistä semanttisista syistä. Ensinnäkin yhdyssanojen määriteosina kilpailivat sanat *Glaube* ('usko') ja *Kirche* ('kirkko'), jotka siis ymmärrettiin puhdistamisen, parantamisen tai uudistamisen kohteiksi (ks. edellistä lukua). Abstraktina sanana *Glaube* ('usko') lienee kuitenkin ollut semanttisesti parempi vaihtoehto kuin *Kirche* ('kirkko'), jolla on myös konkreettinen merkitys ('kirkkorakennus') ja joka saattaa siten aiheuttaa virhetulkinnan kuulijalle. Viime kädessä on tästä syystä suomeenkin vakiintunut käännöslainana nimenomaan sana *uskonpuhdistus* eikä **kirkonpuhdistus*, joka teoriassa olisi myös ollut sananmuodostuksellisesti mahdollinen.

Toiseksi yhdyssanojen perusosana kilpailivat puolestaan *Reinigung* ('puhdistus'), *Neuerung* ('uudistus') ja *Verbesserung* ('parannus'). Syynä siihen, miksi saksassa juuri *Reinigung* ja sitä kautta suomessa *puhdistus* vakiintuivat evankelisen kirkon kielenkäyttöön, voidaan esittää hypoteesi, että sana *Reinigung* eli *puhdistus* assosioituu kaikista evankeliumeista löytyvään kertomukseen Jeesuksen suorittamasta temppelin puhdistamisesta (Matt. 21:12–13, Mark. 11:15–17, Luuk. 19:45–46, Joh. 2:14–16), josta saksaksi käytetään nimitystä *Reinigung des Tempels* tai lyhyemmin *Tempelreinigung*; toisin sanoen anekapppiaat vertautuvat myyjiin ja rahanvaihtajiin, jotka tekevät Herran huoneesta ”ryövärien luolan”. Muistettakoon, että luterilainen reformaatio sai alkunsa nimenomaan anekapupan kritiikistä. Esimerkiksi thüringeniläisen Großagan seurakunnan pastorin Johannes Ennlichin painattama saarna vertaa Lutherin teesienaulaamista suoraan evankeliumeissa kerrottuun temppelin puhdistamiseen, kuten otsikosta näkyy: *Agauische Ablaß-Predigt / Darinnen gewiesen wird / Wie Herr Lutherus Seliger / nunmehr vor 138. Jahren / nach dem Exempel Christi Tempel-Reinigung gehalten* (Ennlich 1656). Lisätodistusta *uskonpuhdistuksen* ja *temppelin puhdistamisen* välisestä assosiatiiivisesta yhteydestä antavat myös kyseisten raamatunlukujen alkuun lisätyt lyhyet sisältökuvaukset tuon ajan luterilaisissa raamatunpainoksissa: Esimerkiksi eräästä Tübingenissä ilmestyneestä Raamatusta löytyy Matteuksen evankeliumin 21. luvun alusta finiittilauseen muodossa ilmaus ”[Christus] reiniget den Tempel” (*Biblia*

1736). Erityisen huomionarvoista on, että sisältökuvauksena voi kyseisessä kohdassa esiintyä vaihtoehtoisesti myös ilmaus ”Reformation”, kuten esimerkiksi eräässä Berliinissä ja Hallessa ilmestyneessä Raamatussa (*Biblia* 1743). Lucas Osianderin toimittamasta runsaasti kommentoidusta Raamatusta on taas tavattavissa vastaavalla paikalta jopa ilmaus ”die Reformirung im Tempel” (*Biblia* 1711). Mainittakoon vielä, että myös vuoden 1776 suomenkielinen Raamattu käyttää sisältökuvauksena ilmausta ”[Jesus] puhdistaa Templin” kyseisissä kohdissa Markuksen, Luukkaan ja Johanneksen evankeliumissa (Matteuksen evankeliumissa vastaavalla paikalla on ilmaus ”[Jesus] karkotta kaupantekijät Templista”; *Biblia* 1776).

9 Loppupohdinta

Suomessa on runsaasti saksasta saatuja käännöslainoja, joihin myös sana *uskonpuhdistus* kaikella todennäköisyydellä lukeutuu. Sen tarkka esikuva on saksan sana *Glaubensreinigung*, jota käytettiin saksan kielessä ilmeisen vakiintuneesti 1700-luvun lopulta 1800-luvun puolivälin tienoille. Kun sana *Glaubensreinigung* alkoi saksassa jäädä pois käytöstä 1800-luvun jälkipuolella lainasanana *Reformation* syrjäyttäessä sen, suomessa sana *uskonpuhdistus* oli vasta vakiintumassa käännöslainana. Voidaan todeta, että sanan *uskonpuhdistus* vakiintumisen ansiosta suomen kieli on pitänyt sanastossaan elävänä saksalaisen kielikulttuurin luoman ilmauksen, joka muuten olisi jo kokonaan muuttunut ”sanakirjaruumiiksi” (*Wörterbuchleiche*). Samalla sanan *uskonpuhdistus* olemassaolo suomalaisten sanavarastossa todistaa Suomen historiallisesta hengellisestä ja kulttuurisesta yhteydestä Saksaan, luterilaisen reformaation kotimaahan. Alkuperältään saksan sana *Glaubensreinigung* on valistusajan kirjallisen sivistyksen luomus, ja se on tavattavissa huomattavimmilta 1700-luvun saksalaisilta kirjallisilta vaikuttajilta, kuten Johann Christoph Gottschedilta (1700–1766) ja Johann Christoph Adelungilta (1732–1806). Suomessakin sana *uskonpuhdistus* tuli aluksi käyttöön eturivin suomenkielisen sivistyneistön keskuudessa, minkä jälkeen se vakiinnutti paikkansa suomen yleiskielessä. Ensimmäisenä lienee suomalaisuusmies Paavo Tikkanen (1823–1873) käyttänyt sitä *Suomettaressa* vuonna 1847, ja toinen merkittävä suomen kielen käytön edistäjä Fredrik Polén (1823–1884) näyttää vaikuttaneen ratkaisevasti sen vakiintumiseen suomen kirjakielen. Yhteenvetona on mahdollista esittää sanan vakiintumisen kronologiasta, että sen yleistyminen tapahtui asteittain ja kesti kaikkiaan noin puolen vuosisadan ajan: sana syntyi 1800-luvun puolivälissä, juurtui suomenkielisen oppineiston kielenkäyttöön noin 1800-luvun jälkipuolen aikana ja sen jälkeen levisi lopulta yleiseen tietoisuuteen arviolta 1800- ja 1900-luvun taitteessa.

Huomionarvoista on myös, että sana *uskonpuhdistus* on nähtävästi tullut suomeen käännöslainana suoraan saksasta ilman ruotsin välitystä. Vastaavalle käännöslainalle ei näytä olleen tarvetta ruotsissa, jossa lainasana *reformation* vakiintui silminnähden nopeasti. Formaalisti vastaavalle ruotsinkieliselle uudissanalle *trosrensning* löytyy tosin yksittäinen esiintymä (ἄπαξ λεγόμενον), sillä *Wasa Nyheter* -lehdessä 16. helmikuuta 1898 julkaistussa artikkelissa otsikolla ”Prästerlig intolerans” todetaan ”Finlands vikingssinnade folk är icke mera af det kraftiga släkte, som under trosrensningens

tider lyfte högt Sverges namn och rykte” (s. 3), mutta ottaen huomioon myöhäisen esiintymisajankohdan voidaan olettaa, että kyseessä on ennemmin käänöslaina suomen sanasta *uskonpuhdistus* kuin saksan sanasta *Glaubensreinigung*.

Sananmuodostuksen teoreettisella tasolla suomen yhdyssana *uskonpuhdistus* voidaan helposti palauttaa finiittilauseeseen, mutta on oletettavaa, ettei kondensaatio ole suomessa tapahtunut itsenäisesti, vaan että saksankielinen esikuva, sana *Glaubensreinigung*, on johtanut suoraan sanan *uskonpuhdistus* ilmestymiseen suomen leksikoon käänöslainana. Saksassa sana *Glaubensreinigung* ei ollut ainoa kotoperäinen vastine latinalaisperäiselle sanalle *Reformation*, sillä etenkin reformoidun kirkon keskuudessa uudissana *Glaubensverbesserung* näyttää olleen yleisesti käytössä; myös suomessa *uskonpuhdistus*-sanan kanssa kilpaili useampi suomenkielinen uudissana. Evankelisen kirkon keskuudessa sanan *Glaubensreinigung* vakiintumista näyttää kuitenkin edesauttaneen se, että yhdyssanan perusosana oleva *Reinigung* (’puhdistus’) ymmärrettiin analogiana temppelin puhdistamiseen eli evankeliumien kuvaukseen siitä, kuinka Jeesus ajoi kaupantekijät pois Jerusalemin temppelistä, mikä puolestaan nähtiin ane-kaupan kritiikin ja siten reformaation esikuvana. Historiallisesti katsoen *puhdistus* on siis sanassa *uskonpuhdistus* ymmärrettävä evankeliumeihin perustuvassa ’temppelin puhdistamisen’ merkityksessä.

Lähteet

Aineistolähteet

- ADELUNG, JOHANN CHRISTOPH 1774–1786: *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches der Hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der oberdeutschen*. Leipzig: Bernhard Christoph Breitkopf und Sohn.
- AHLMAN, FERDINAND 1865: *Svenskt-Finskt lexikon. Ruotsalais-Suomalainen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 38. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1872: *Svenskt-Finskt Lexikon. Ruotsalais-Suomalainen Sanakirja*. Toinen laitos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 38. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1874: *Ruotsalais-suomalainen ja suomalais-ruotsalainen sanakirja. Svensk-finsk och finsk-svensk ordbok*. Edellinen osa. Ruotsalais-suomalainen. Helsinki: G. W. Edlund.
- Ajan-Tieto eli Muisto-Kirja merkillisimmistä tapauksista (virsikirjasta 1845).
- Anon. 1719: *Das zweyte Jubel-Jahr, oder, Wieder-Gedächtnuss der durch den seligen Herrn Ulrich Zwingli angefangen und glücklich vollführten Glaubens-Verbesserung anno MDXIX*. Zürich: Simmlerische Trukerey.
- Anon. 1839: *Thomas Wilcockin Kallihit hunajan-pisarat kalliosta Kristuksesta elikä Yksi lyhykäinen manauksen-sana kaikille pyhille ja syntisille / englantin kielestä neljänen kymmenen ylöspanon jälkeen Londosa, vuonna 1757 saksan kieleksi Leipsigisä, ja nyt sitte siitä ruotsin kieleksi kääty, ja tarpeellisilla muistutuksilla selitetty Abraham Frosterukselta, mutta nyt hänen erinomaisen sisälläpitonsa tähden suomeksi kääty*. Turku: J. C. Frenckell ja poika.
- Anon. 1847: ”Muistelma Evankeljumillisen Opin perustajasta Suomenmaassamme”. – *Lukemisia Suomen kansan hyödyksi, Sawo-Karjalaisten oppiwaisten toimittamia* 3 s. 8–28. Helsinki:

J. Simeliuksen perillisten tykönä.

Asetus 1655 = Cuningal: May:in Asetus / Meidän Christellisen Opin oikiast hariotuxest ia Conseruationist / Techty Stockholmis 25. Junij Ao 1655. Sine loco.

AUERBACH, CARL – HOLMBERG, JOHN – REUTERCORONA, HANS 1932: *Tysk-Svensk ordbok. Deutsch-Schwedisches Wörterbuch*. Under medverkan av P. A. Fogelberg et al. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.

Biblia 1711 = Biblia mit der Auflegung. Das ist: die gantze Heilige Schrift, Altes und Neues Testaments, D. Martini Lutheri. Mit einer kurtzen / jedoch gründlichen Erklärung deß Textes / D. Lucae Osiandri 1711. Lüneburg: Cornelius Johann Stern.

Biblia 1736 = Biblia, das ist: die gantze Heilige Schrift Alten und Neuen Testaments nach der Uebersetzung, mit den Vorreden und Randglossen D. Martin Luthers 1736. Tübingen: Johann Georg Cotta.

Biblia 1743 = Biblia. Das ist: die gantze Heil. Schrift Alten und Neuen Testaments nach der Teutschen Uebersetzung D. Martin Luthers 1743. Berlin & Halle: Buchladen des Hällischen Weysenhauses.

Biblia 1776 = Biblia, se on: koko Pyhä Raamattu, suomexi. Turku: Johan Christopher Frenckell.

CAJAN, JOHAN FREDRIK 1839–1840: *Suomen historia koetteeksi kerrottu lyhykäisessä järjestyksessä*. Helsinki: G. O. Wasenius.

CHRISTIANI, WILHELM ERNST 1773: *Geschichte der Glaubensreinigung in Deutschland und in den Herzogthümern Schleswig und Hollstein*. Hamburg: Johann Carl Bohn.

Deutsche Referenzkorpus (DeReKo). <https://cosmas2.ids-mannheim.de/cosmas2-web/>.

Das digitale Wörterbuch der deutschen Sprache. <http://www.dwds.de/>.

ENNLICH, JOHANNES 1656: *Agauische Ablaß-Predigt / Darinnen gewiesen wird / Wie Herr Lutherus Seliger / nunmehr vor 138. Jahren / nach dem Exempel Christi Tempel-Reinigung gehalten. Gehalten Am Agauischen Ablaß-Jahr marckt / Montags nach dem X. Sontag nach Trinitatis Anno 1656*. Gera: Andreas Mamitzschs seel. Erben.

EUROPAEUS, DAVID EMANUEL DANIEL 1853: *Svenskt-Finskt Handlexikon. Ruotsalais-Suomalainen Sanakirja*. Senare delen. Jälkimmäinen osa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 16: 2. Helsingfors: Finska Litteratur-Sällskapet.

FRANCK, HEINRICH JOBST 1750: *Versuch einer Nachricht von den sämtlichen gottesdienstlichen Lehrern des Ammts Bergedorff seit der Glaubens-Reinigung*. [Sine loco.]

GODENHJELM, BERNHARD FREDRIK 1873: *Saksalais-Suomalainen Sanakirja*. Helsinki: J. C. Frenckell ja poika.

— 1906–1916: *Saksalais-Suomalainen Sanakirja. Deutsch-finnisches Wörterbuch*. 2., uudistettu laitos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 112. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

GOTTSCHED, JOHANN CHRISTOPH (toim.) 1745: *Lucians aus Samosata auserlesene Schriften von moralischem, satirischem und critischem Inhalte, durch verschiedene Federn verdeutsch*. Leipzig: Bernhard Christoph Breitkopf.

GRIMM, JACOB – GRIMM, WILHELM 1854–1971: *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig.

HEINRICH, CARL 1828: *Nytt och fullständigt Svenskt och Tyskt lexicon, med alla sådana upplysningar, som Grammatikan ej så noga och bestämdt kan uppgifva*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.

HEINSIUS, THEODOR 1818–1822: *Volkthümliches Wörterbuch der Deutschen Sprache mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung für die Geschäfts- und Lesewelt*. Hannover, in der Hahnschen Hofbuchhandlung. [4 nidettä.]

Historiallinen sanomalehtikirjasto. <http://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti>.

- HIRVENSALO, LAURI 1963: *Saksalais-suomalainen sanakirja. Deutsch-finnisches Wörterbuch*. Porvoo: WSOY.
- Julistus 1781 = Kuning:sen Maj:tin Armollinen Julistus, Muutameista asianhaaroista, jotka koskewat sitä Religionin eli Jumalan palweluxen Wapautta, kuin on myödenannettu 7. §:fin johdosta Ruotsin Waldakunnan Säätyin Päätohesä; tehty, suostuttu ja ulosannettu Yhteisillä Herrain-päiwillä, jotka lopetettin sinä 26. p. Talwi-Kuusa 1779. Annettu Stokholmin Linnasa, s. 24. p. Talwi-Kuusa, 1781.* Stokholmisa, Präntätty Kuningallisesa Suomalaisesa Präntisä, Wuonna 1781.
- KARTTUNEN, TOMI – TENHUNEN, KATRI (toim.) 2017: *Vastakkainasettelusta yhteyteen. Luterilaiset ja roomalaiskatolilaiset viettävät yhdessä reformaation muistoa 2017. Luterilais-roomalaiskatolisen ykseyskomission raportti*. Suomentanut Juhani Forsberg. Helsinki: Suomen ev.-lut. kirkon kirkkohallituksen ulkoasiain osasto (KUO) & Katolinen tiedotuskeskus (KATT).
- KROHN, JULIUS LEOPOLD FREDRIK 1862: *Suomenkielinen runollisuus Ruotsinvallan aikana, ynnä kuvaelmia Suomalaisuuden historiasta*. Helsinki: J. C. Frenckell ja poika.
- LÖNNROT, ELIAS 1836: *Käsikirj. – Rajai Majamaa (toim.) 1990, Elias Lönnrot. Valitut teokset 1. Kirjeet*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 510. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1880: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja. Finskt-Svenskt Lexikon. Jälkimmäinen osa. Senare delen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 50: II. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MEURMAN, AGATHON 1883–1890: *Sanakirja yleiseen sivistykseen kuuluvia tietoja varten*. Helsinki: G. W. Edlund.
- NICOLAI, JOHANN DAVID 1817: *Vier Predigten bey der Secularfeyer der Glaubensreinigung und eine Rede über den Sieg bey Leipzig*. Bremen: Meier.
- Nykysuomen sanakirja 1951–1961*. Helsinki: WSOY.
- POLÉN, FREDRIK (RIETRIK) 1858: *Johdanto Suomen kirjallishistoriaan*. Helsinki: J. C. Frenckellin ja pojan kirjapaino.
- RANKKA A. WILH. – STRENG, WALTER O. 1931: *Saksalais-suomalainen sanakirja. Deutsch-Finnisches Wörterbuch*. Porvoo: WSOY.
- ROTERMUND, HEINRICH WILHELM 1817: *Geschichte der Glaubensreinigung in Teutschland durch Doctor Martin Luther und seine Gehülffen, für die Jugend und Ungelehrte*. Bremen: Heyse.
- SANDERS, DANIEL 1859–1865: *Wörterbuch der Deutschen Sprache. Mit Belegen von Luther bis auf die Gegenwart*. Leipzig: Verlag von Otto Wigand.
- SCHOLL, FERDINAND 1861: *Orthographisches Wörterbuch der deutschen Sprache für Schule und Haus. Nach den Regeln der württembergischen Oberschulbehörden und mit Beziehung der sogenannten Fremdwörter*. Stuttgart: Verlag von Wilhelm Nitzschke.
- STEH, HERMANN 1918: *Der Heiligenhof*. Berlin: S. Fischer-Verlag.
- Suometar*. Pitäjänkoulu Lajusissa Lihwinmaalla, 29. joulukuuta 1847 (lisälehti); Löytyykö Suomessa Rahvaan kouluja?, 4. helmikuuta 1848; Jesuitat, 14. syyskuuta 1849.
- Svenska Akademiens ordbok (SAOB) = Ordbok öfver Svenska Språket utgifven af Svenska Akademien 1898–2009*. Lund: Gleerups.
- [TIKKANEN, PAAVO] 1846–1847: *Suomen Maantiede I–II. – Lukemisia Suomen kansan hyödyksi, Sawo-Karjalaisten oppiwaisten toimittamia 2 s. 99–141, 3 s. 59–156*. Helsinki: J. Simeliuksen perillisten tykönä.
- 1848: *Suomen Suuriruhtinanmaan Nykynen Tilasto. Yritös Alkeis- ja Rahwaan-kouluin*

- tarpeeksi*. Helsinki: J. Simeliuksen perillisten Kirjapajassa.
- Totius Latinitatis lexicon. Consilio et cura Jacobi Facciolati. Opera et studio Aegidii Forcellini. Secundum tertiam editionem, cujus curam gessit Josephus Furlanetto. Editio in Germania prima* 1829–1835. Schneeberg: C. Schumann.
- Turun sanomat*. Termi uskonpuhdistus pannaan – katolista kirkkoa ei haluta loukata, 4. heinäkuuta 2015; Uskonpuhdistus-sanaa ei ole kielletty, 7. heinäkuuta 2015.
- Vanhan kirjasuomen korpus. http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/vks_coll_rdf.xml.
- Varhaisnykysuomen korpus. http://kaino.kotus.fi/korpus/1800/meta/1800_coll_rdf.xml.
- Wasa Nyheter*. Prästerlig intolerans, 16. helmikuuta 1898.
- WILL, GEORG ANDREAS 1770: *Beyträge zur Fränkischen Kirchen-Historie in einer Geschichte der Widertäufer, welche um die Zeit der gesegneten Kirchenreinigung, Frankenland und besonders die Stadt Nürnberg beunruhiget haben. Nebst wichtigen Urkunden und Beylagen*. Nürnberg: Martin Jacob Bauer.
- ZEDLER, JOHANN HEINRICH 1732–1754: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*. [64 + 4 nidettä.] Leipzig.

Kirjallisuus

- BENTLIN, MIKKO 2008: *Niederdeutsch-finnische Sprachkontakte. Der lexikalische Einfluß des Niederdeutschen auf die finnische Sprache während des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 256. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- FONSÉN, TUOMO 2006: *Kunstlößliche Sprachverfassung unter den Deutschen. Studien zum Horrendum Bellum Grammaticale des Justus Georg Schottelius (1673)*. Finnische Beiträge zur Germanistik 17. Frankfurt: Peter Lang.
- 2011a: Zum Einfluss der deutschen Rechtssprache auf die finnische. – Michael Prinz & Jarmo Korhonen (toim.), *Deutsch als Wissenschaftssprache im Ostseeraum. Geschichte und Gegenwart. Akten zum Humboldt-Kolleg an der Universität Helsinki, 27. bis 29. Mai 2010* s. 185–200. Finnische Beiträge zur Germanistik 27. Frankfurt: Peter Lang.
- 2011b: Saksan vaikutuksesta suomen oikeuskieleen. – *Virittäjä* 115 s. 239–250.
- HAKULINEN, LAURI 1969: *Suomen sanaston käännöslainoja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 293. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HOLMA, JUHANI 2008: *Sangen ialo Rucous. Schwenckfeldiläisten rukouskirja Mikael Agricolan lähteenä*. Helsinki: Yliopistopaino.
- HÄKKINEN, KAISA 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. Porvoo: WSOY.
- JUSSILA, RAIMO 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 696. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 101. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KEINÄSTÖ, KARI 2005: Sind Wortkomposita wie finn. *kielivirhe* und dt. *Sprachfehler* wirklich falsche Freunde? Synchrone und diachrone Kontraste zwischen Wörterbüchern und Textkorpora. – Ewald Reuter & Tiina Sorvali (toim.), *Satz – Text – Kulturkontrast. Festschrift für Marja-Leena Piitulainen zum 60. Geburtstag* s. 181–204. Finnische Beiträge zur Germanistik 13. Frankfurt: Peter Lang.
- 2006: Finn. *unikeko* contra dt. *Siebenschläfer*. Alten und neuen Bedeutungen auf der Spur. – Anne Arold, Dieter Cherubim, Dagmar Neuendorff & Henrik Nikula (toim.), *Deutsch am Rande Europas* s. 137–155. Humaniora: Germanistica 1. Tartu: Tartu University Press.
- 2007: Engl. *hobby horse* – dt. *Steckenpferd* – schwed. *käpphäst* – finn. *keppihevonen*. Einige Worttreitereien um Wörterbücher. – Christopher Hall & Kirsi Pakkanen-Kilpiä (toim.),

- Deutsche Sprache, deutsche Kultur und finnisch-deutsche Beziehungen. Festschrift für Ahti Jäntti zum 65. Geburtstag* s. 115–128. Finnische Beiträge zur Germanistik 19. Frankfurt: Peter Lang.
- 2008: Muss ein Dom eine Kuppel haben? Lexikographische Traditionen bei Gotteshausbezeichnungen im Deutschen, Schwedischen und Finnischen. – Michael Szurawitzki & Christopher M. Schmidt (toim.), *Interdisziplinäre Germanistik im Schnittpunkt der Kulturen. Festschrift für Dagmar Neuendorff zum 60. Geburtstag* s. 141–163. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- KOIVISTO, VESA 2013: *Suomen sanojen rakenne*. Suomi 202. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KORHONEN, JARMO 2000: Zum Einfluss des Hochdeutschen auf die Lexik und Phraseologie des Finnischen. – Hans-Peter Naumann & Silvia Müller (toim.), *Hochdeutsch in Skandinavien. Internationales Symposium, Zürich, 14.–16. Mai 1998* s. 99–115. Beiträge zur nordischen Philologie 28. Tübingen: A. Francke.
- KOSTERA, PAUL 1996: *Leksikologia saksa/suomi I. Oppi- ja harjoituskirja. Wort für Wort*. Helsinki: Finn Lectura.
- KRAMER, UNDINE 2010: *Spezielle Wortschätze und ihre Kodifizierung in deutschen Wörterbüchern. Tradition, Konstanz und Wandel*. Lexicographica. Series maior 139. Berlin: Walter de Gruyter.
- LAINEN, PÄIVI 2007: *Suomi tiellä sivistyskielesi. Suomenkielisen maantieteen sanaston kehittyminen ja kehittäminen 1800-luvulla*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 77. Turun yliopisto.
- LUUKKAINEN, MATTI 1992: Zur Attribution als Zwischenstufe von Illokution und Nominati-on. – Jarmo Korhonen (toim.), *Phraseologie und Wortbildung. Aspekte der Lexikonerweiterung. Finnisch-deutsche sprachwissenschaftliche Konferenz, 5.–6. Dezember 1990 in Berlin* s. 81–97. Linguistische Arbeiten 284. Tübingen: Niemeyer.
- MIELIKÄINEN, AILA 2014: Uskonpuhdistus ja reformaatio. – *Kielikello* 47 s. 11–13.
- PITKÄNEN, KAARINA 2008: *Suomi kasvitieteen kieleksi. Elias Lönnrot termistön kehittäjänä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1164. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PITKÄNEN-HEIKKILÄ, KAARINA 2013: Tietokirjojen suomentajat terminologian kehittäjinä ja vakiinnuttajina. – Outi Paloposki & H. K. Riikonen (toim.), *Suomennetun tietokirjallisuuden historia 1800-luvulta 2000-luvulle* s. 66–82. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1289. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PRINZ, MICHAEL – KORHONEN, JARMO (toim.) 2011: *Deutsch als Wissenschaftssprache im Ostseeraum. Geschichte und Gegenwart. Akten zum Humboldt-Kolleg an der Universität Helsinki, 27. bis 29. Mai 2010*. Finnische Beiträge zur Germanistik 27. Frankfurt: Peter Lang.
- RAPOLA, MARTTI 1960: *Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö Koskiseen. Valikoima*. Tietolipas 22. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kirjoittajan yhteystiedot:
 etunimi.sukunimi@utu.fi